

DET KRITISKE SUBJEKT

Morten Nissen

Da Klaus Holzkamp i 1983 foreslog en relancering af 'den kritiske psykologi' som 'subjektvidenskaben', var det med en omfattende teoretisk argumentation for anerkendelsen af subjektet som metodologisk og etisk a priori for en empirisk-praktisk psykologi. Hermed fik også den marxistiske psykologi sin 'subjektvidenskab' sui generis, sin egentlige teori om og for subjektet. Den udvikling kunne også bære traditionens praksisforankring fra 70'ernes ideologikritik ind i 80'ernes og 90'ernes brugerorientering; men her blev den klemt inde mellem nyliberalismens autonomitænkning og diskursanalysens deskriptive og akademistiske tendens, og en tendens til utopisme lurede. Over for den udfordring vender artiklen tilbage til ideologikritikken som teoretisk indfaldsvinkel til subjektets konstituering, og søger – med korte afstikkere til dens teorihistoriske forløbere – veje til løsning af problemerne gennem indføring af visse teoretiske elementer fra subjektiverings- og interpellationstænkning. Tesen er, at begreberne 'kritik' og 'subjekt' ikke blot er metodologisk forbundne, men også ontologisk gensidigt forudsættende. Arbejdet med at grundlægge en subjektvidenskab via en kritisk psykologi kan passende fortsættes med psykologiske studier i subjektets grundlæggelse gennem kritik. I et sådant perspektiv ligger en tese om, at deltagelse implicerer både magt og selvoverskridelse og derigennem genererer selvbevidsthed. En tese, der formuleres som modpol både til forestillinger om, at subjektet konstitueres i ideologien, og til tanken om, at subjektet konstitueres uden for ideologien.

Kritik af kulden

Tidligt i marts vender vinteren tilbage
 Og havens nybeskårne æbletræer
 Svæver som pelsklædte spøgelse
 I streng frost og fuldmåne. Herinde
 Blomstrer en gren.

Ivan Malinowski: Vinterens Hjerte, 1980

Kritik og subjekt – første indkredsning

Som redaktør af *Nordiske Udkast – Tidsskrift for kritisk Samfundsvidenskab* har jeg inden for de sidste år nogle gange været involveret i diskussioner om det betimelige i at fastholde begrebet *kritik* som betegnelse for en videnskabelig bestræbelse.

Den første type indvending var selvfølgelig, at dette kritiske var blevet aldeles umoderne, netop en 70'er-ting, og at den mere reflekterede samfundsvidenskab og psykologi i 90'erne måtte finde andre måder at betegne sig selv på. En modsat indvending var, at al videnskab siden oplysningstiden pr. definition var kritisk, hvorfor betegnelsen enten var overflødig, eller netop viste hen til tidsskriftets ganske umoderne modernisme.

Som det vil være nogle bekendt, bevarede vi prædikatet kritisk. I vores kolofon står der stadig dette:

Nordiske Udkast søger at forbinde videnskabskritik, praksiskritik og samfundskritik for derved at gribe ind i offentligheden og etablere moddiskurser i og over for forskellige institutionelle felter

Kritikken er således videnskabens refleksivitet, dens selvbesindelse som en praksis i forhold til andre praksiser, og dens etisk-politiske forbundethed og forpligtethed. Der er ingen tvivl om, at dette er en umoderne modernistisk position.

Ovenikøbet er en af de vigtige strømninger i tidsskriftet ikke bare kritisk samfundsvidenskab, men kritisk psykologi. Det bliver det, om jeg så må sige, endnu værre af, for kritisk psykologi i denne aftapning er altså ikke bare den kritiske samfundsvidenskab, som retter sit ideologikritiske eller diskursanalytisk dekonstruerende blik mod psykologien, sådan som det kendes fra 70'ernes strukturelle marxisme eller kapitallogik, og som det i dag kendes fra angelsaksisk Critical Psychology; her er det en kritisk psykologi, som ufortrødent formulerer en positiv psykologi som alternativ. Som søger at opbygge en ny og mere sand psykologisk videnskab med en mere videnskabelig reference til det menneskelige. I den forstand er vi altså helt tilbage i det kritikbegreb, som man kunne læse om i den kritiske psykologis tyske hovedværker i 70'erne. Tesen, som udfoldedes eksplicit i en polemik, var, at ideologiens fordrejede menneskebillede modsvarede en virkelig fordrejning af det menneskelige; når man kan tænke i, hvad der er 'umenneskeligt', så er det, fordi man har en teori om det menneskelige, og den kan man lige så godt udfolde eksplicit og fundere videnskabeligt.

Det er formentlig først og fremmest denne 'videnskabelige humanisme', som er så vanskelig at forsvare i dagens counter-mainstream landskab, at så stor en andel af de yngre kolleger, som i et eller andet omfang er så at sige opdraget med denne tradition, har forladt positionen til fordel for en variant af anti-humanisme, hvad enten den så er hæftet op på Foucault eller på aktør-netværk-teorien.

Begge disse to strømninger er også vigtige inspirationskilder for mig i mine forsøg på at forstå, hvad kritik er i kritisk psykologi og i et tidsskrift for kritisk samfundsvidenskab. Alligevel er mit ærinde her jo, som nogle vil have gættet, faktisk at redde kritikbegrebet op af badevandet. Sammen med barnet – altså subjektet.

Subjektbegrebet er jo på sin vis hjertet i den videnskabelige humanisme, dens *differentia specifica*. Det er et svært begreb at få has på, netop fordi det i så høj grad har båret en paradigmatisk signalværdi snarere end en velafgrænset teoretisk funktion. Og måske specielt i psykologien, der som videnskab blev til midt inde i dikotomierne, der skilte de epistemologiske positioner i humanvidenskaberne.

Hele den omfattende filosofiske diskussion om tænkningens subjekt, der begyndte med Descartes' *cogito ergo sum* og måske nåede sit højdepunkt hos Hegel, blev skubbet til side, da man satte det menneskelige individ, og med det endda alle prædikaterne ved dets subjektivitet, som videnskabeligt objekt. Det måtte selvfølgelig straks afføde en modposition, eller flere, men måske fordi den debat blev ført – og stadig i dag føres – som en strid om videnskabelig identitet, og dermed om retten til professorater, så forblev den fastlåst eller cirkulær, trods de stadigt tilbagevendende bestræbelser på at forene de uforenelige sider i eklektiske eller dialektiske synteser.

Vejen fra filosofien ind i videnskaben var på den måde her en række blindgyder i forhold til refleksion af subjektbegrebet. Det giver, i parentes bemærket, en underlig situation for en psykolog, dersom jeg gennem samarbejde med filosoffer¹ i en årrække har lært at besinde mig på mit eget særlige bidrag i den tværvideenskabelige proces, snarere end at prøve at usurpere de fraværende filosofers plads i den institutionelt løsevne psykologi. Der er, såvidt jeg kan se, ingen vej udenom at indtage den almene 'kritiske samfundsvidenskabs' position, der overskrider enkeltvidenskabens specialisering, men uden at specialisere sig i den overskridelse, sådan som filosofien gør, og på den anden side fastholde sit grundlag i den enkeltvidenskab, som man søger at overvinde kritisk.

Altså tilbage til psykologi – kritisk psykologi. Udgangspunktet for de følgende overvejelser vil primært være den skikkelse, som problematikken omkring subjektbegrebet antog i denne særlige videnskabelige tradition. Selvom jeg vil forsøge at almengøre problematikken og formidle dens særlige udformning i denne teoretiske tradition til en bredere læserkreds, så risikerer jeg nok at være lidt indforstået, fordi problematikken er så fundamental, altgennemsyrende, og modsigelsesfyldt (jeg må for øvrigt henvise de nærmere interesserede til indførende tekster: (Tolman, 1994) (Tolman, 1994; Tolman, Maiers, & et al., 1991) (Nissen, 2000).

1 I Center for Sundhed, menneske og Kultur, se. (Jensen & Andersen, 1994; Jensen, Qvesel, & Andersen, 1996).

Subjektbegrebet blev jo om noget en *identitetsmarkør* i den kritiske psykologi, da en af hovedkræfterne, Klaus Holzkamp, i sin sammenskrivning af de vigtigste resultater af 10 års kollektiv forskningsindsats i en teoretisk syntese, lancerede, hvad han kaldte en *Subjektvidenskab*, der skulle være intet mindre end en grundlæggelse af psykologien (Holzkamp, 1983). Her blev konsekvensen på sin vis taget fuldt ud af den førnævnte videnskabelige humanisme, idet et sæt af teoretiske kategorier om 'det menneskelige' blev sat – og altså ikke blot stipuleret, men systematisk videnskabeligt udarbejdet og empirisk underbygget – som paradigmatisk ramme; og fra dette grundlag blev subjektproblemet's gordiske knude hugget over i en omvendning af forskningens subjektposition: Subjektvidenskab er ikke, som den traditionelle psykologi var det, en objektivering af subjektet, men subjektets videnskab om verden som den er givet det, fra et '*førstepersonsperspektiv*', hævdede Holzkamp.

Efter just endnu en gang at have overstået en eksamenstermin kan jeg sige, at den placering i det videnskabelige landskab, som denne selvforståelse åbner mulighed for, har en del appel. Det er trivielt, men sundt, at læse i alle studenteropgaverne, hvordan de nye generationer får tingene til at hænge sammen. Og netop den kritiske psykologi viser sig her næsten uvægerligt som modpositionen til socialkonstruktionismens og poststrukturalismens dekonstruktion af subjektet. Indlejringen af det psykiske i sin samfundsmæssige kontekst kan gøres på mere tidssvarende måder, synes de studerende at mene. Det er derimod netop førstepersonsperspektivet, der udmærker den kritiske psykologi. Med det kan subjektet, som element i den teoretiske diskussion, knyttes direkte til forskerens egen subjektposition, forskerens eget projekt. Der er formuleret et subjekt *uden for ideologien*, som selvforståelse hos de studerende, som trods alle illusionsløse diskursanalyser stadig vil være progressive.

En blomstrende gren i den varme stue midt i hjertet af den postmoderne og nyliberale vinter.

Netop denne italesættelse af subjektet, som en utopi med kort blomstringstid, er det mit ærinde her at overskride i en ny kritik af og med den kritiske psykologi.

Den korte blomstringstid har at gøre med nyliberalismens fremtog. En kritisk psykologi, der etablerer et førstepersonsperspektiv og, som tilfældet er i dens moderne danske udgave (fx Dreier, 1999; Højholt, 2002), situerer det i lokale kontekster, risikerer selvfølgelig uhyre let at blive grebet af den medvind, der kommer af det postindustrielle samfunds fleksible og projektorienterede organisationsformer, af bruger- og markedsorienteringen af den offentlige sektor, og i det hele taget af skiftet fra disciplinen til det aktive samfunds og autonomiens styringsrationalitet (se evt. herom i Rose, 1996; Rose, 1999). Selvom man må passe på ikke at overentydig gøre denne samfundsmæssige udviklingstendens (se Valverde, 1998), så er det på den anden side heller ikke muligt at se bort fra, hvordan hele denne strøm-

ning gør en form for subjekttematisering nærliggende, der sætter et autonomt perspektiv i en bevægelse mellem kontekster, der er selvbestaltede i hver deres 'små fortællinger'. Det bliver på den måde hele tiden prekært at lægge afstand til 'selvbestemmelse', 'brugerperspektiver', 'empowerment' og andre lignende forestillinger, som har båret et kritisk perspektiv, men som nu pludselig er blevet mainstream. Det subjekt, der søges etableret uden for ideologierne her, indhentes løbende af tidens flodbølge; kun så længe det bevarer spændstigheden til hver gang i tide at hoppe videre til næste tue, kan det undgå konfrontationen og druknedøden – eller den kritiske selverkendelse.

Nu mener jeg ganske vist ikke nødvendigvis, at det går meget bedre for det diskursanalytiske blik, som bliver stående og gennemskuer det hele, men ikke mærker, hvordan det selv allerede står med fødderne i det kolde vand. Med det hentyder jeg til den problematik, at jo mere den poststrukturalistiske diagnosticering af subjektiveringsprocesser distancerer sig fra subjektpositionen for at kunne iagttage subjektets konstituering inden for diskursen, desto mere indtager den selv en rent deskriptiv og legitimerende, nærmest apologetisk, position. Om ikke andet, så for at forsvare eksistensen af den diskurs, den ernærer sig ved at karakterisere.

Men som altid giver såvel de rene som de snavsede hænder problemer. Set fra en videnskabelig humanismes position er dette spørgsmål om forskningens subjektposition uomgængeligt, når subjektiviteten tematiseres. Omvendt er en teori om subjektets ontologi en uadskillelig del af den metodologiske diskussion om forskerens forhold til feltet og dets tid.

Vejen ind i disse problemstillinger vil som sagt her blive lagt gennem den kritiske psykologis teori om subjektet. Udgangspunktet vil være det, 'klassiske' kritiske psykologi, fra ca. 1973-1983, netop fordi det særlige ved en kritisk-psykologisk position i dag er at indgå i tidens diskussioner omkring subjektproblemet med grundlag i den ontologi, der blev etableret i denne periode.

Ad denne vej vil vi bevæge os ind i teoretiske modsigelser knyttet til en videnskabelig utopisme, som igen søges ophævet ved at angribe fra den modsatte retning, så at sige, nemlig ved at introducere teoretiske elementer fra især poststrukturalismen og derigennem forny den kritiske psykologis teori om subjektet.

Kritik og subjekt i kritisk psykologi classic

Hvad var så subjektivitet i kritisk psykologi oprindeligt?

Klaus Holzkamp besvarede dette spørgsmål i et forarbejde 4 år før hovedværket »*Grundlegung*« (Holzkamp, 1983). Her bestemmes subjektivitet i forlængelse af Marx som i udgangspunktet noget overindividuel:

»Man kan ikke forstå forholdet mellem samfundsmæssighed og subjektivitet rigtigt, hvis man tager afsæt i individerne og forsøger at fremhæve egenskaber, som skal karakterisere deres subjektivitet« (...) »Menneskelig 'subjektivitet' må således først kunne fremhæves som karakteristisk ved den totalsamfundsmæssige proces, altså som 'subjektiv faktor' eller 'samfundsmæssig subjektivitet'. Først på dette grundlag kan man bestemme individuel subjektivitet som personlig realisering af samfundsmæssig subjektivitet« (Holzkamp, 1979, 7-8)

Fra dette grundlag kan den samfundsmæssige subjektivitet bestemmes over for den objektive bestemthed: Subjektet er det, der gennem praksis er årsag til tilvejebringelse og kontrol. Vi har altså at gøre med en *arbejdsprocessens subjektivitet*:

»Ifølge en af marxismens centrale grunderkendelser kan menneskene, til forskel fra dyrene, kun opretholde deres materielle liv ved selv at fremstille deres egne eksistensbetingelser gennem indgribende forandring af naturen i genstandsmæssigt kollektivt arbejde. Dermed er menneskene på den ene side gennem deres praksis årsag til (Ursprung der) den aktive tilvejebringelse og bevidste kontrol med deres eksistensvilkår, dvs. *subjekter for deres samfundsmæssige livsproces*; på den anden side er de, på grund af de naturlige og samfundsmæssige nødvendigheder, som deres livsopretholdelse, altså materielle reproduktion, er underlagt, i deres virksomhed og deres bevidsthed bestemt af deres objektive livsbetingelser« (ibid. 8)

Arbejdsprocessens subjektivitet er så at sige hele den virksomhedsteoretiske traditions særkende og centrale forskel til traditioner, som enten afviser subjektiviteten helt, eller tænker den rent passivt eller rent individuelt. Sagt på en anden måde: *Individet* er subjekt, ikke qua sin modstillethed til, men qua sin *deltagelse* i den samfundsmæssige produktionsproces. Dette er og forbliver subjektivitetens grundbestemmelse, og (hvad dette angår) det egentlige ontologiske grundlag for den samling af virksomhedsteoretiske bestræbelser, som bl.a. vores tidsskrift *Nordiske Udkast* også er talerør for. Der hvor den kritiske psykologi så specificerede virksomhedsteoriens subjektivitetsteori nærmere, var netop i ideologikritikken, som ellers i det store hele var fraværende i den sovjetiske psykologi og også i den tyske og skandinaviske reception af den. Eller nærmere bestemt: Ideologikritikken tog dér kun form af en polemik imellem paradigmer. Men i den kritiske psykologi var ideologikritikken en særlig teoretisk problematik og en empirisk metodologi. Det var på den måde, at subjektet og kritikken umiddelbart var forbundne. Subjektet fremtrådte empirisk gennem en kritisk og selvkritisk proces. Lad os se nærmere på hvordan.

Arbejdsprocessens subjektivitet formuleres i kritisk psykologi som individets *handleevne*: Dets rådighed over sine vilkår gennem deltagelse i den samfundsmæssige skabelse af og kontrol med livsbetingelserne. Denne subjektstatus er imidlertid ikke nogen stabil og given tilstand. Handleevnen er altid prekær, relativ og i udvikling. Deraf opstår netop subjektivitetens teoretiske problematik, i kraft af subjektets stræben mod handleevne (og man viste gennem fylogenetiske rekonstruktioner, at en sådan 'behovskategori' udmærket kunne have en biologisk forankring, sml. Osterkamp, 1975; Osterkamp, 1976).

Individet er altså subjekt qua deltagelse, men sætter også qua subjekt sine særlige præmisser. Præmisserne er givet med, at subjektet på én gang er rettet mod at opretholde sig selv og at udvide handleevnen. Selvreproduktion og selvoverskridelse er nemlig uadskillelige og forudsætter hinanden. Hvis subjektets opretholdelse trues, kan det naturligvis heller ikke udvide sin handleevne. Omvendt, hvis subjektet er henvist til blot at forsvare status quo, er der tale om et afkald på kontrol med betingelserne for dette status quo. Vender vi det positivt, er det indlysende, at udvidelse af kontrollen med livsbetingelserne indeholder selvreproduktionen. Disse subjektets præmisser kommer følelsesmæssigt til udtryk i spektret mellem *angst* og *motivation*, der afspejler subjektets forventning om hhv. tab eller udvidelse af handleevne.

Således er subjektet hverken blot 'egoistisk' eller 'socialiseret' med subjektet uvedkommende 'værdier'. Handleevnebegrebet, begrebet om enheden af selvreproduktion og selvoverskridelse, problematiserer denne klassiske teoretiske grundkonflikt i individ-samfund-forholdet fundamentalt – og sætter en helt anden subjektproblematik (se også Nissen, 2000)².

Under visse omstændigheder – lad os kalde det undertrykkelse – kan selvreproduktionen og selvoverskridelsen imidlertid alligevel skilles fra hinanden, nemlig når udviklingsbestræbelsen medfører en trussel mod eksistensen (altså, mere præcist formuleret, mod den allerede opnåede relative handleevne). Her, i sådanne konkrete situationer, opstår såkaldte *dobbelte muligheder*, dvs. konkrete dilemmaer mellem, på den ene side at søge at genetablere forbindelsen ved at erobre mere almene betingelser og danne mere omfattende fællesskaber (det kaldes almengjort eller *udvidende handleevne*), eller på den anden side, at stille sig tilfreds med det bestående og bekæmpe egne og andres impulser til oprør (det kaldes så restriktiv eller *begrænsende handleevne*).

2 Dette er allerede den første vigtige afvigelse fra virksomhedsteorien, som uden ideologikritisk opmærksomhed alligevel kom til at etablere den traditionelle kobling mellem funktionalistisk samfundsteori og en genstandsforståelse for psykologien, som handlende om individets tilegnelse af eller afvigelse fra kulturen – hvilket jo netop negerede 'arbejdsprocessens subjektivitet' (se Axel & Nissen, 1993).

I sådanne situationer optræder angst og motivation sammen i karakteristiske ambivalenser. Dette er i øvrigt den kritiske psykologis vigtigste forklaring på det, psykoanalysen opfatter som fortrængte drifter. Det fortrængte er ikke det asociale, men tværtimod det sociale, impulsen til udvidelse af handleevnen. Det er kun i den begrænsende handleevnes selvforståelse (den såkaldte *tydende erkendelse*), at egeninteressen og almeninteressen er absolut modstillet hinanden. Når det lykkes os at overskride konflikten, kan vi se, hvordan forskellige parter egeninteresse kan ophæves, eller almengøres, i den fælles interesse (fx hvordan seksualitet slet ikke er så 'farligt' eller dyrisk endda). Det kaldes så *begribende erkendelse*.

Lad mig lige slå fast igen: Her er der tale om konflikter og dilemmaer i *konkrete situationer*. Hvis man udefra tilskriver mennesker begrænsende eller udvidende, handleevne, tydende erkendelse osv. som mere eller mindre faste og entydige egenskaber, så har man totalt misforstået den kritiske psykologi. For det første fordi det at skille tingene ad i dikotomier eller modstillinger er stik imod hele pointen med begrebet om 'dobbelte muligheder'. For det andet fordi det er selvmodsigende på den ene side at fremhæve at mennesker er subjekter, men på den anden side kun at lade dem optræde i *forskningen* som objekter, altså som blotte genstande for systematisk beskrivelse, påvirkning eller fortolkning.

Derfor fremhæves *subjektperspektivet*, førstepersonsperspektivet, som metodologisk hovedprincip. Det subjektive kan kun ses *indefra*. Et såkaldt 'neutralt' standpunkt uden for er et ideologisk selvbedrag, der dækker over de herskendes standpunkt. *Vi er altid selv impliceret i de problemer, vi analyserer*. Lidt frækt sagt er den kritiske psykologi en slags selvhjælpsbevægelse med teoretisk overbygning. Teorien udgør en samling underbyggede og sammenhængende argumenter og principper for, hvordan 'hvert jeg' kan gå frem, når vi vil forstå os selv og vores mere eller mindre vanskelige situation.

Formuleringen 'hvert jeg' rummer en nøgle til generalisering. Tanken er, at en gennearbejdning af handlemuligheder og handlegrunde i ét menneskes situation allerede rummer forslag til, hvad der er *typiske mulighedsrum*. Disse forslag kan andre så tage stilling til: Svarer dette til min situation – eller er der vigtige forskelle, som kan nuancere billedet af det almene og det særlige? Almengørelse, generalisering, forudsætter altså ikke et kvantificeret udefra-perspektiv. Enhver analyse udgør en 'almengørelse ud fra enkelttilfældet' i kraft af de almenbegreber, som den – forsøgsvis – tager i brug, og i kraft af dem, den resulterer i, og almengørelsens metodologi er refleksionen af denne stadige proces.

Almengørelsens første skridt er den intersubjektive kommunikation. På tysk taler man her om '*Verständigung*': At komme til forståelse. Ordet viser hen til forståelsens processuelle og intersubjektive karakter. Selvfølgelig er vores forståelse af og vores forståelse med hinanden.

Nu er den kritiske psykologi jo langt fra den eneste eller for den sags skyld den mest nærliggende, når vi skal forstå os selv. Tværtimod er hele

psykologiens projekt knyttet til det moderne, borgelige samfunds 'privat-form'. Altså det, at individer håndteres og tænkes som enkeltstående og isolerede og på den ene side indrømmes en vis umiddelbar selvbestemmelse, men på den anden side helst skal påvirkes til at opføre sig, så det passer til de magtfuldes interesser. Den traditionelle, individualistiske psykologi er m.a.o. *ideologisk*. Det kan man se af, hvordan det umenneskelige, det begrænsende, det asociale og det konforme, det livsfor-nægten-de, det autoritære, det instrumentelle, det rationelle eller det irrationelle osv. hele tiden kolporteres som noget naturligt. Som sådan er den ikke bare et redskab for 'de herskende', men også et redskab til alle menneskers tydende erkendelse, altså til at affinde sig med status quo. Psykologien er også på *den måde* folkelig'. Vi bruger den til at tilskrive hinanden og os selv egenskaber og mekanismer og at få tingene til at glide uden at lade os udfordre.

Derfor må subjektets selvforståelse først og sidst være *kritisk*. Altså, alligevel, også se sig selv *udefra*. Første skridt er altid at overvinde de *ideologiske tænkeformer*, som vi spontant er hildet i, og som i den sammenhæng kaldes *for-begreber*. Det er netop det, den almene teori kan bruges til. I denne kritiske analyse udvikles teorier – den såkaldte enhed af kritik og videreudvikling – men ikke kun teorier. Den kritiske psykologi har jo en samfunds- og ideologikritisk brod, der er praktisk og politisk rettet. Dens metode er en variant af aktionsforskning. Selvforståelsen – den begribende erkendelse – står altid i den udvidede handleevnes tjeneste. Og udvidelsen af handleevnen er, som sagt, ikke den enkeltes udvidelse af selvbestemmelse, autonomi, slet og ret, men udvikling gennem deltagelse i og udvidelse af den fælles rådighed over livsbetingelserne. Vi taler her om enheden af erkendelse og praksis. Gennem forandring af forholdene lærer vi dem at kende – og os selv.

Det utopiske subjekt

Denne redegørelse for kritisk psykologi 'classic' lader altså subjektet og kritikken være *metodologisk* forbundne. *Ontologisk* sætter den derimod subjektet som noget prekært, men alligevel altid-allerede værende, der gør denne metodologi både mulig og etisk-politisk nødvendig. Man kan sige, at subjektet dermed så at sige naturaliseres som den ideologiske essens, der skal bære selve ideologikritikken.

Da Holzkamp lancerede subjektvidenskaben i 1983, var det netop som en mere rendyrket og konsekvent version af denne paradoksale figur. I de tidligere udgaver af kritisk psykologi, først og fremmest Osterkamps Motivationsforschung fra 1976, var *det menneskelige* tænkt med subjektivitetens første bestemmelse, arbejdsprocessens subjektivitet, som en slags *nødvendighedens* rige; først med klassesamfundene kommer *det mulige*, refleksi-

viteten, selvbevidstheden, for alvor ind i billedet, i kraft af undertrykkelsen og den 'dobbelte mulighed'. Imidlertid var netop selvbevidstheden samtidig den fulde udfoldelse eller realisering af subjektproblematikkens udspring i individets særlige præmisser og stræben; i den forstand var det faktisk *subjektivitetens anden grundbestemmelse*. Så da Holzkamp satte sig for at formulere et entydigt sæt af grundkategorier for det menneskelige, var denne 'ideologikritiske' selvbevidsthed svær at have med at gøre.

Holzkamp placerede derfor i stedet også den refleksive subjektivitet i urkommunismen, altså som et kendetegn ved civilisation, men *ikke* afhængigt af klassesamfund. Ikke individets undertrykkelse, men dets frisættelse fra nødvendighederne med den udviklede arbejdsdeling og den totalsamfundsmæssige reproduktion skaber den *mulighedsrelation*, den gnostiske distance, den »so-und-auch-anders-können«, der tilfulde gør menneskelige handlinger *begrundede* snarere end nødvendige. Den refleksive subjektivitet etablerer så igen *intersubjektiviteten*, den reciproke perspektivudveksling, hvor den ene ved om den anden, at hun også er i mulighedsrelationen. Med denne subjektets frisættelse er vi allerede på vej til dets utopiske løsrivelse. Den *Verständigung*, som subjektvidenskaben realiseres i, er således på dette trin ikke længere helt så klart en ideologikritisk proces i sit indre. I stedet etableres med de nu givne 'subjektvidenskabelige kategorier' en intersubjektiv 'Verständigungs-ramme', som i sig selv tilsyneladende er lutrende, og som samtidig definerer forskerfællesskabets identitet.

Og med Holzkamps sidste hovedværk *Lernen* (1993) bliver denne tendens helt tydelig. Læringsproblematikken udfoldes kategorielt i en individuel fænomenologisk analyse, før den sættes over for en 'disciplineringsramme', som forstås gennem en særlig læsning af Foucault's disciplinbegreb fra 'Overvågning og Straf' (Foucault, 1997) som noget ydre, der i udgangspunktet intet konstitutivt har med subjektet at gøre. Her er dikotomien mellem subjekt og struktur således i fuldt flor, og magten skubbet definitivt ud af subjektets rum (sml også Nissen, 1996, samt Dreier, 2001).

Ud over denne centrale akse kom problematikken også til udtryk i deciderede teoretiske selvmodsigelser, som angik subjektperspektivets a priori. For det første satte Holzkamp kategorielt subjektet som noget emergent, noget der udvikler sig, men måtte samtidig, for at undvige normativitet, også sætte det som altid-allerede værende, dvs. som a priori for enhver empirisk-praktisk tilgang til det. Dermed blokeredes effektivt for et studie af dets *tilblivelse*³.

3 Det viste sig i øvrigt i et empirisk forskningsprojekt, som skulle omhandle subjektudvikling i den tidligere barndom, men som kom til at handle mere om forældrene, se (Markard, 1984) – en problematik, der imidlertid også gav anledning til det første input til denne artikels centrale teoretiske påstand, fordi den førte til tesen om en 'barn-voksen-koordinering' som indfaldsvinkel til udviklingspsykologiske studier.

For det andet måtte Holzkamp ty til at erklære som »subjektvidenskabens eneste substantielle a priori«, at subjektet aldrig bevidst skader sig selv (Holzkamp, 1983); derved måtte fx den revolutionære soldats selvpofrelse nødvendigvis enten bedømmes udefra som irrationel eller forstås med 'værdier', som ikke kunne være forbundet med subjektets egeninteresse – begge analysemåder, som var i modstrid med centrale antagelser i teorien.

For det tredje, og måske mest radikalt, måtte enhver objektivisering af subjektet forbydes – den kritiske psykologi, som subjektvidenskaben, handler, som allerede nævnt, således slet ikke om subjektet, men kun om verden, som den er givet subjektet. Subjektet i og for forskningen, dette 'hvert jeg', er på den måde ikke alene a priori friholdt fra den ideologikritiske proces, men må også derved forblive en abstrakt bestemmelse (idet nemlig såvel kritik som konkret bestemmelse forudsætter objektivisering).

Det ideologiske subjekt

Hvis nu vi, for at finde en anden vej her, følger det spor, som for tiden er lagt ud for næsen af os med Foucault og poststrukturalismen, hvor subjektet netop ikke er givet a priori, men konstitueres i og med ideologien, diskursen, magtrelationerne, og altså netop *i og med dets objektivisering*, så støder vi i første omgang også på, hvad Thomas Højrup – i en diskussion af Althusseres interpellationsteori, som jeg vender tilbage til om lidt – kalder en ikke-marxistisk subjekt- og ideologiteori,

...en helt ny verden af nødvendige sammenhænge, som ligger i systematisk skygge af empirismens mulige problematik. Det er subjektivitetens mulige verden, *en verden af viljer*, en verden der har selvbevidstheden som strukturerende princip. Den verden, som er samfundsbildningens fundament, samfundslivets på en gang paradoksalt lærrende og usynlige mulighedsbetingelse. (Højrup, 2002, s. 595)

Hvorfor ikke-marxistisk? Jeg må indrømme, at jeg på mange måder føler, at jeg stadig står ved foden af det bjerg, der udgøres af den filosofiske diskussion af subjektbegrebet – eller måske skulle jeg sige, ved den top af isbjerget, der stikker op i psykologien. Men med mit ydmyge kendskab til filosofihistorie finder jeg rødderne til denne tilgang, til viljernes verden, hvor selvbevidstheden er det strukturerende princip i Hegels anerkendelsesdialektik (Hegel, 1988; Taylor, 1975). Den historie begynder i magt, men ender i arbejde. Trællens selvbevidsthed etableres først i kampens intersubjektivitet, dernæst i angsten ansigt til ansigt med dødens mulighed, og til sidst i en intersubjektivitet, som er formidlet gennem arbejdet og den objektive ånd.

Efter Hegel bliver den historie splittet ad. Marx tager den op som en historie om produktionens udvikling, hvor koblingen mellem intersubjektivitet og magt findes i skikkelse af klassekampen, men hvor hele det Hegelske projekt med selvbevidsthedens dannelse i det store spekulative subjekt med stort S, Verdensånden, er skrottet til fordel for, hvad han kalder

»...virkelige forudsætninger, som man kun kan abstrahere fra i indbildningen. Det er de virkelige individer, deres handlinger og deres materielle livsbetingelser, såvel de forefundne som dem, der frembringes gennem menneskenes egne handlinger. Disse forudsætninger kan altså konstateres ad rent empirisk vej. Den første forudsætning for al menneskelig historie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. Den første kendsgerning, der kan konstateres, er altså disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur.« (Marx & Engels, 1981), s. 17

Herrmed er grunden lagt for det psykologiske subjekt som det produktive individ af kød og blod, det såkaldte 'forsvindende moment', som siden blev taget op i den kritiske psykologi. Subjektet som udvikles i produktionen, og som også skaber sig selv ved at skabe sine betingelser, men som *ikke konstitueres* som selvrefleksivt i og med magtforhold, med dødens mulighed eller med ideologi. Og hvis selvbevidsthed derfor, som vi så i den kritiske psykologi, må påføres det efterfølgende som udtryk for enten undertrykkelse eller frisættelse.

Ved siden af Marx blev selvbevidsthedens oprindelse i 'viljernes kamp', dødsangsten, og den objektive ånd derimod taget op af andre dialektiske filosoffer som Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, og de amerikanske pragmatister. I de psykologiske destillationer af disse traditioner er spaltningen i øvrigt helt fuldbyrdet, idet konflikten, dødsangsten, og den objektive ånd kun kan genfindes i ganske reducerede udgaver, næsten helt uden de nødvendige referencer til hinanden, og slet ikke til produktionsprocessen, i hhv. psykoanalysen, eksistentialismen og interaktionismen.

Det er derfor, Højrup kalder Althussers ideologiteori ikke-marxistisk. I Højrup's læsning af Althusser er det egentlig Hegels sædelighedsbegreb, der danner udgangspunktet, snarere end den marxistiske produktionsmåte-teori, fordi staten med dens ideologi selv er et subjekt, nemlig det store subjekt, der interPELLERER det lille ind i en subjektposition ved at påkalde det og døbe det i sit billede og ikke bare et apparat eller en overbygningsstruktur (Althusser, 1983).

Althussers ideologiteori var som bekendt kun en skitse. Først hans elev Foucault udviklede et egentligt subjektiveringsbegreb, og for at kunne det måtte Foucault fjerne ideologibegrebet med dets for ham at se problematiske kobling til revolutionær humanisme. Dermed røg imidlertid også den eksplicitte progressive subjektposition, der hos Althusser på én gang var ekstravidenskabelig og grundlaget for videnskabelig socialisme.

For at kunne rekonstruere subjektets tilblivelse i diskursen må den Foucault'ske forsker, som nævnt, sætte sig selv i en position udenfor. Selv selvbekendstheden måtte rekonstrueres som diskurs, som kulturel form, selvets teknologi, altså udefra, som kun objekt. Og med denne bevægelse blev dikotomien mellem strukturalisme og subjektivismen kun undsluppet med en nominalistisk manøvre, der åbnede døren til socialisationsteorien på vid gab og indsatte en fornyet spaltning mellem det almene og det partikulære. På dette punkt kan man så, som både Judith Butler (Butler, 1997) og Slavoj Žižek (Žižek, 1993) gør med henvisning til Lacan, hævde, at selvbekendsthed alligevel altid må være et umuligt projekt, fordi subjektet nødvendigvis konstitueres i en fortrængning. Butler siger fx:

»The 'I' emerges upon the condition that it deny its formation in dependency, the conditions of its own possibility. The 'I', however, is threatened with disruption precisely by this denial, by its unconscious pursuit of its own dissolution through neurotic repetitions that restage the primary scenarios it not only refuses to see but cannot see, if it wishes to remain itself.« (ibid., s. 9-10)

I en klassisk kritisk psykologisk kritik af Butler vil man heroverfor sige, at denne problematik netop kendetegner den begrænsende handleevne og dens selvforståelse, og at afhængigheden, ud over ideologisk magtudøvelse, også kan forstås som deltagelse i et menneskeligt fællesskab. Som jeg vil vende tilbage til om lidt, er der mere i Butlers analyse end dette; men i første omgang gælder det om at gendanne forbindelsen til produktionen og fællesskabet.

Det mener jeg, at vi kan gøre ved at vende tilbage til Althusser's interpellationsbegreb, vel vidende at vi dermed også genetablerer den ideologikritiske forskerposition⁴. Og med den ideologibegrebet, som således her, ligesom i øvrigt hos Michael Billig (Billig, 1991), kan bestemmes som diskurs mobiliseret til konstituering og reproduktion af subjekter, eller sagt på en anden måde *subjektets objektivitet*.

I en tid, hvor kritisk psykologi og generelt virksomhedsteorien er meget inspireret af Lave & Wenger og ligesindedes situerede læringsteorier, og hvor Vygotsky også genlæses som *praksisfællesskabernes* teoretiker, er der

4 Althusser var ikke umiddelbart ideologikritiker i sin selvforståelse, men etablerede tværtimod et 'standpunkt udenfor' i form af en dikotomi mellem videnskabelig og læg (læs: Ideologisk) tænkning, samt en forsøgsvis 'rensning' af marxismen for 'historiens subjekt' til fordel for en strukturalistisk anti-determinisme; men han var også kommunist og satte den 'videnskabelige socialisme' som program. Er dette sidste moment måske dårligt integreret i hans teoribygning, så forsvinder det helt i Højrup's 'strukturdiagnostiske' læsning, hvorfor ideologiteorien fremtræder som 'det forsvundne subjekts' genkomst.

en ret nærliggende måde at forstå Althussers idé om, at subjektet altid-allerede findes i ideologien, som en problematik, en subjektposition. Nemlig som *den selvbevidste subjektivitets nærmeste udviklingszone i praksisfællesskabet* – hvor altså begrebet ‘fællesskab’ kan ses som et mere alment begreb for det, Althusser havde fat i med sit ‘subjektive’ statsbegreb, staten som det ‘store S’. Udviklingspsykologisk formuleret, at barnet deltager i de voksnes forhold-en sig til barnet udefra, omtaler sig selv i 3. person og derigennem udvikler selvbevidsthed (sml. Poulsen, 1990).

For at kunne gennemføre denne ‘reinterpretation i en kritisk psykologisk ramme’, må man ganske vist tænke lige et skridt videre end Althusser gjorde, i retning af at denne konstituering af deltagerens subjektivitet samtidig principielt er en *rekonstituering af fællesskabet selv*. Den samme dynamiske gensidighed opererer Højrup i øvrigt også med i sin læsning af Althussers familieteori, og det er ret vigtigt, fordi det bryder med den strukturalisme, som den ellers ville være indfanget i.

Men der er to andre knuder i Althussers og Højrup's interpellationsteori, set fra en kritisk psykologi tilsat situeret læring. For det første opfattelsen af fællesskabet som det store *kollektive subjekt*. Og for det andet fastholdelsen af ‘viljernes kamp’, og altså subjektets objektivisering, som grundlaget for subjektiveringsprocessen.

Disse to teorielementer støder nemlig direkte imod subjektvidenskabens metodologiske a priori-udgangspunkt i det individuelle subjekts førstepersonsperspektiv. Og *netop* af denne selvsamme grund, hævder jeg så, kan dette faktisk være en fornuftig vej at gå for at overvinde det utopiske subjektbegrebs antinomier.

Det deltagende subjekt

For overhovedet at få problematikken frem vil jeg her først fremstille den i kondenseret teoretisk, ‘ren’ form. Min anti-utopiske påstand er, at *deltagelsesbegrebet* dels allerede i sig rummer magt og refleksivitet, og dels med nødvendighed implicerer et kollektivt subjekt, samt et subjekt, der ikke blot metodologisk, som i klassisk kritisk psykologi, men også ontologisk, er konstitueret i kritik.

Da ‘samfundet’ aldrig blot er kun én uafgrænset ‘overgribende handlesammenhæng’, men altid består af flere handlesammenhænge eller praksisfællesskaber, så rummer deltagelsesbegrebet mindst 3 niveauer af praksis: Deltagerne, fællesskaberne og den overordnede samfundsmæssige produktionsproces, som fællesskaberne igen er deltager i. Denne sidste er en svær størrelse, men efter min mening helt nødvendig at have med i billedet. Det er en altomfattende, uafgrænset og hele tiden selvoverskridende proces, hvorimod de to første niveauer er sat som partikulære enheder. I den forstand er begge de to første niveauer subjekter i den første forstand,

altså kendetegnet ved selv at være partikulære deltagere i en produktionsproces (i bred forstand), altså ved arbejdsprocessens subjektivitet.

Begrebet om de (mindst) to niveauer som partikulære enheder kan imidlertid kun opretholdes, for så vidt som deres reproduktion kan skelnes fra hinanden – altså hvis hvert individs interesser ikke uden videre og restløst er fællesskabets, og omvendt. Ethvert fællesskab må i det mindste kunne skelnes i *mit, dit, og vores*⁵ – og selvfølgelig over for *de andre og deres*. Det betyder, at et problematisk forhold mellem almen- og særinteresser er teoretisk omgængeligt. Heri ligger allerede, igen, principielt et magtforhold, dvs. at de tre subjektpositioner må problematisere eller objektivere hinanden. Viljer der smedes i deres forhold til hinanden. Med deltagelsesrelationen indebærer dette yderligere, i hvert fald potentielt, som mere eller mindre forsvindende eller udfoldet moment, en selv-problematisering, fx når 'jeg' er med til at 'vi' problematiserer 'mig'. Endvidere rummer deltagelsesrelationen dermed også en intersubjektiv reciprocitet, for når 'jeg' problematiserer 'mig', qua deltager, så problematiserer 'vi' 'os'. Herved er vi fremme ved påstanden om, at det partikulære fællesskab ikke bare er kendetegnet ved arbejdsprocessens, men også ved selvbevidsthedens, subjektivitet, vel at mærke en selvbevidsthed 'smedet i viljernes kamp', som Højrup ville sige det. Og vi er dermed altså også fremme ved Althussers store S.

Deltagelse implicerer også et *noget* at deltage i, der *er* noget, altså det såkaldte 'fælles tredje'. Det følger jo af den fundamentale bestemmelse om arbejdsprocessens subjektivitet, som jeg ikke på nogen måde har fraveget. Arbejdsprocessens subjektivitet skal nemlig ikke opfattes som en diffus udråbelse af en 'subjektiv faktor' som en slags 'agency', men mere konkret som en formidlet teleologisk praksis, altså en målrettet forandring af genstande med givne midler (og en kulturhistorisk produktion af nye midler og dermed nye mulige mål).

Den subjektiveringsproces, som her er skildret, har således, så at sige, sin andenværen i en *objektiveringsproces*, eller sagt på en anden måde, i et virksomhedsteoretisk begrebspar, der produceres både mening og betydning på én gang (se Nissen, 2002c).

Objektiveringsbegrebet kan selv give anledning til en omfattende diskussion, som jeg ikke skal udfolde her (se Nissen, 1999). Hvis deltagelse rummer magtforhold er det oplagt at skelne analytisk mellem deltagernes umiddelbare, fælles objektiverende praksis og deres objektivering af hinanden og sig selv; en skelnen, som i øvrigt er nært beslægtet med Agnes Hellers (Heller, 1981; Heller, 1985) begreber om *objektiveringer 'i sig'*, som moment ved enhver praksis, der omsættes i 'heterogene' materielle

5 Heri støttes jeg af ingen ringere end Margrethe II, som i en tale til sin nieces bryllup forrige år mindede om, at ethvert ægteskab består af tre parter: Du, jeg og vi.

forandringer, og *objektiveringer* 'for sig', som mere direkte spejler og regulerer praksis selv over for en given 'homogen' standard.

Normalt betegner begrebet 'kritik' kun den sidste form, hvor man gør hinanden eller sig selv til genstand for en betragtning med forandring for øje. Når jeg her slår til lyd for at holde for øje, hvordan praksis *alment betragtet* er 'kritisk', også når mennesker retter sig mod det 'fælles tredje' og 'forandrer verden', og ikke eksplicit og intenderet retter sig mod hinanden, så er det dels i forlængelse af en bredere marxistisk modernistisk tradition⁶, dels en mere specifik teoretisk pointe, som har været indskrevet i kulturhistorisk psykologi siden Vygotsky; og som jo også fremføres med fornyet aktualitet af 'aktør-netværk-teorien', nemlig at det, mennesker producerer, 'vender tilbage' og skaber mennesker, uanset om det er intenderet eller ej⁷.

Det centrale er i denne sammenhæng, at *objektivering*, set i en materialistisk dialektik *på én gang realiserer og transformerer deltagelsens form*, den givne form, som subjektet er konstitueret i.

Det er to momenter i en stadig bevægelse. Hvis vi fokuserer på det 'positive' moment, altså på realiseringen af en given diskursiv form, der regulerer deltagelse og dermed anerkender subjekter, så er vi *inden for* ideologien, så at sige. Men hvis vi ser på det 'negative' moment, transformationen, som sker med formens eksternalisering som objekt, så bliver vi taget *ud af* ideologien igen.

I sidste instans er referencepunkterne for en sådan overskridelse af ideologien, hvad man kunne kalde metafysiske størrelser såsom den materielle substans, som objektivering realiseres i og med, eller praksis' kropsliggørelse i menneskelivet og i rumtidslige situationer, eller den førnævnte total-samfundsmæssige proces, hverdagslivet i al sin ubestemthed. Dem kan man selvfølgelig også altid kun realisere i bestemte, givne diskursive former, og i den forstand er det omsonst at ville tænke noget uden for ideologien. Men det argument er bare at dreje skruen en omgang. Hvis vi drejer den igen, så kan vi sige, at det er lige så omsonst at postulere noget som er 'inden for ideologien' hvis man dermed benægter transformation, inklusive den transformation, som denne postuleringen selv indebærer qua objektivering.

6 Som det bl.a. også kan ses i digtet af Malinowski, som jeg begyndte med. Malinowski var bl.a. inspireret af Bertolt Brecht, som i sin *Kleines Organon* (punkt 22) skriver: »Holdning er en kritisk. Overfor en flod består den i regulering af floden; overfor et frugttræ i okulering af frugttræet; overfor bevægelse i konstruktion af fartøjer og flyvemaskiner; overfor samfundet i omvæltningen af samfundet« (Brecht, 1971), 58.

7 Elaine Scarry (Scarry, 1985) giver en fænomenologisk variant af samme pointe. Hun kalder den 'the reciprocating powers of the artifact' og fortolker i øvrigt Guds-begrebet som det ultimative, almene artifakt, der således er skabt af mennesket som det, der skaber mennesket.

Hver gang skruen drejes, konstitueres subjektet på ny. På den måde rummer deltagelsesbegrebet en antagelse om, at subjektet alment betragtet anerkendes som altid-allerede værende, konstitueres i kraft af denne ideologiske naturalisering for straks dermed at skabe en ny objektivering, der rummer en ny subjektposition.

Hele denne bevægelse, antager jeg altså, kan betegnes som den kritik, som danner subjektet, ikke blot i metodologisk, men også i ontologisk forstand.

Subjektet er dødt – subjektet leve!

Med denne bevægelse som udgangspunkt kan jeg få lidt mere ud af Butlers, Zizeks og andres insisteren på subjektets konstitutive selvfornektelse. I processen subjekt-objekt-*subjekt*' rekonstitueres subjektet. Sat på spidsen kan man sige, at det i bestemte henseender dør og genfødes som selvbevidst subjekt. Denne processuelle bestemmelse indebærer, at subjektet *efter*, altså i kritikens positive moment, anerkendes og anerkender sig selv igennem en objektivering, der nødvendigvis samtidig indebærer en fremmedgørelse fra subjektet *før*, altså fra det selv, der objektiveredes. Og den anden vej rundt ser det kritiserede subjekt kun kritikens negative moment, taget for sig selv, som en nedbrydning eller opløsning.

Udviklingsprocessen, set som *dannelsesproces*, indebærer altså her et tomrum eller et dødt punkt, som kan være den opløsning, som iflg. Butler på én gang frygtes og ubevidst eftertrages. Ubevidst, dog – vil jeg så sige – netop kun i den udstrækning selvreproduktion og selvoverskridelse er modstillet hinanden, sådan at subjektet må frygte kritik og søge at fortrænge impulsen til selvoverskridelse. Omvendt, hvis subjektet kan imøde-se kritik motiveret snarere end angst, så er det, fordi det kan indtage fællesskabets subjektposition og derfra udfolde og substantialisere en ny deltagerposition, hvorudfra det endnu en gang finder sig til rette som altid-allerede værende subjekt.

Her er det altså set fra én vinkel objektiveringen, der formidler transformationen, men fra en anden vinkel set er det fællesskabets kollektive subjektstandpunkt, der realiserer denne formidlings subjektive side, altså identifikationen, fordi det på én gang er en Anden og Os selv. Denne identifikation med fællesskabet, det kollektive subjekt, fungerer således, kan man sige, ifølge min hypotese, som et slags *relæ for skift af subjektpositioner*.

Det giver en mulighed for at overvinde den cirkularitet, som er bygget ind i enhver subjektiveringsteori. Nikolas Rose fremførte, da han besøgte os her sidste år (se (Rose, 2001) og www.hum.ku.dk/lov/), at et hovedargument imod Althussers interpellationsteori var, at den påkaldte allerede måtte være et subjekt for at høre påkaldelsen og føle sig truffet. Hos Butler formuleres det, mere alment, sådan her:

»The story by which subjection is told is, inevitably, circular, presupposing the very subject for which it seeks to give an account. (...) A power *exerted on* a subject, subjection is nevertheless a power *assumed by* the subject, an assumption that constitutes the instrument of that subject's becoming« (Butler, 1997).

Subjektet *qua* deltager, identisk med fællesskabet, findes 'altid-allerede' forud som abstrakt mulighed, hvis realisering til gengæld konstituerer subjektet som autonomt og selvbevidst. Denne 'oprindelige' subjektposition (som deltagende i magtens subjekt) bliver derved identisk med sin modsætning, subjektet *qua* autonom, men netop *potentielt* deltagende (som magten udøves imod). Med deltagelsesbegrebet etableres således en mere almen teoretisk problematik, hvorindenfor en given magtudøvelse kan være på én gang for og imod subjektet, og på én gang forudsætte subjektet og danne det.

I forhold til den kritiske psykologi antager jeg tilsvarende, at overgangene mellem 'jeg' og 'vi' kan være en vej til at komme ud over de dilemmaer, som den kritiske psykologi var løbet ind i med sit førstepersonsperspektiv på – altså hvordan subjektet kan mødes som 'potentielt', uden at det bliver til et normativt overgreb; hvordan det kan tænkes at ofre sig selv velbegrundet; og hvordan det både kan objektiviseres i en videnskab om subjektet og alligevel samtidig befordres i en videnskab for det⁸.

Praksis

Til allersidst vil jeg ganske kort illustrere relevansen af alle disse teoretiske betragtninger på en lidt anden måde end hele denne historie om teori-traditioner. Når det er vigtigt for mig at forstå dynamikken i utopisme, subjektkonstituering og forholdet mellem magt og deltagelse, så er det også fordi disse forhold spiller en rolle i det felt, som jeg arbejder med empirisk. Jeg arbejder med at udforske metoder i socialt arbejde sammen med et udviklingsprojekt for udsatte unge, der hedder Vilde Læreprocesser (se Mørck & Nissen, 2001; Nissen, 1999; Nissen, 2001; Nissen, 2002d).

8 I øvrigt fremkalder disse overvejelser den refleksion, at den parallelitet, der pludselig viser sig mellem to teoritraditioner med ret forskellige videnskabsteoretiske grundpositioner, nemlig den kritiske psykologi og den Lacanianske psykoanalyse, måske især læst gennem folk som Butler og Žizek, vækker nysgerrighed mere end forundring, eftersom den 'klassiske' kritisk psykologiske teori om den dobbelte mulighed, begrænsende handleevne, selvbedrag og angst, jo i høj grad blev udviklet i Ute Osterkamps genfortolkning af psykoanalysen (Osterkamp, 1976). Men som jeg også har antydnet, så mener jeg ikke, teorierne uden videre kan bringes på en fællesnævner, uden at der går spændende indsigter tabt.

Et progressivt udviklingsprojekt opererer typisk ved at etablere et utopisk rum og interpellere deltagere blandt de ellers udstødte ved at anerkende dem som altid-allerede værende subjekter. Meget ofte dannes det utopiske rum netop i en rensning for magtforhold, eller ved at de flyttes til en tilsyneladende ekstern relation. Hvorved der netop kan knyttes ganske overraskende ideologiske alliancer, som magtforholdene kan realiseres igennem. Et aktuelt eksempel kan måske være det, der i medierne er kendt som Gaderummet her i København, hvis hovedfigur i øvrigt eksplicit henviser til den kritiske psykologi som sit teoretiske grundlag (Bovbjerg & Kirk, 2001).

Den ideologiske dynamik og projektionen af magtforhold til noget ydre er imidlertid nok ikke et særkende ved 'alternative projekter', men snarere et alment træk ved socialt arbejde, skal man tro en række analyser af det sociale arbejdes genealogi og praksishistorie, i en bredt sagt kritisk psykologisk eller governmentality tradition (Cruikshank, 1999; Donzelot, 1979; Philp, 1979; Sunesson, 1981; Valverde, 1998).

En bagside af den sag er den voldsomme modstilling af retspolitiske og socialpolitiske tilgange, som længe, men måske navnlig i de senere år, har kendetegnet indsatserne over for unges stofmisbrug og kriminalitet. Hvis fremvæksten i lov-&-orden-tænkning, ikke bare med den borgerlige regering, men også hos den forrige, får mig til at finde det væsentligt at udvikle koncepter for, hvordan magtudøvelse kan tænkes som en positiv og udviklende del af socialt arbejde, så er det bestemt ikke, fordi jeg mener, der må indgås et pragmatisk kompromis med den fremstormende højrefløj. Tværtimod tror jeg, at en del af den social-liberale kritik af længere fængselsstraffe og »War on Drugs« og den slags, selvom den er rettet mod en god fjende, i virkeligheden også er med til at knæsatte det gamle liberalistiske princip om, at frihed for nogle forudsætter, at der trækkes en grænse til nogle andre, som til gengæld må være mindre frie.

Hvis den socialpolitiske kritik netop hellere må rettes mod de fortsatte og stadigt fornyede slags 'bifurkationer', som Stanley Cohen kalder det (Cohen, 1994), altså opdelinger mellem mennesker, der skal behandles på forskellige måder, så bliver det også vigtigt ikke bare at få øje på, hvad Thomas Mathiesen kaldte den skjulte disciplinering i de tilsyneladende magtfrie rum (Mathiesen, 1978), men også omvendt at beskrive og reflektere former for subjektiverende og interPELLerende, og altså udviklende, magtudøvelse i et socialt arbejde, der etableres i bestemte praksisfællesskaber, og som indgår i velfærdsstatens aktuelle brydninger. Og det forudsætter igen en teoretisk tilgang, for hvilken deltagelse og magt ikke er som vand og olie.

Dette mere empiriske og praktiske perspektiv udfolder jeg lidt nærmere i (Nissen, 2002b) (se evt. også Nissen, 2002a).

REFERENCER

- ALTHUSSER, L. (1983). *Ideologi og ideologiske statsapparater*. Aarhus: Forlaget Grus.
- AXEL, E. & NISSEN, M. (1993). Relating the Subject and Society in Activity – A Critical Appraisal. I: Engelsted, N. (Ed.), *The Societal Subject*. (pp. 67-79). Aarhus: Aarhus University Press.
- BILLIG, M. (1991). *Ideology and Opinions*. London.
- BOVBJERG, K. M. & KIRK, M. (2001). *Kulturanalytisk evaluering af initiativerne Gaderummet og Regnbuen* København.
- BRECHT, B. (1971). *Über Politik auf dem Theater*. (1 ed.) Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag.
- BUTLER, J. (1997). *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.
- COHEN, S. (1994). *Den social controls nye former. Kriminalitet, straf og klassifikation*. København: Hans Reitzel.
- CRUIKSHANK, B. (1999). *The Will to Empower. Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca & London.
- DONZELOT, J. (1979). *The Policing of Families*. Baltimore/London.
- DREIER, O. (1999). Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice. *Outlines*, 1, 5-32.
- FOUCAULT, M. (1997). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- HEGEL, G. W. F. (1988). *Phänomenologie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- HELLER, A. (1981). *Das Alltagsleben. Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt/M.
- HELLER, A. (1985). *The Power of Shame. A Rational Perspective*. London: Routledge.
- HOLZKAMP, K. (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/M: Campus Verlag.
- HOLZKAMP, K. (1979). Zur kritisch-psychologische Theorie der Subjektivität I. *Forum Kritische Psychologie*, 4, 10-54.
- HØJHOLT, C. (2002). *Samarbejde om børns udvikling. Deltagere i social praksis*. København: Gyldendal.
- HØJRUP, T. (2002). *Dannelsens Dialektik*. København: Museum Tusulanum.
- JENSEN, U. J. & ANDERSEN, P. F. (1994). *Sundhedsbegreber – filosofi og praksis*. Aarhus: Philosophia.
- JENSEN, U. J., QVESEL, J., & ANDERSEN, P. F. (1996). *Forskelle og forandring – bidrag til humanistisk sundhedsforskning*. Aarhus: Philosophia.
- MARKARD, M. (1984). Subjektentwicklung in der Frühen Kindheit (SUFKI) – theoretische Grundlage und methodische Entwicklung. *Forum Kritische Psychologie* 56-81.
- MARX, K. & ENGELS, F. (1981). *Die Deutsche Ideologie*. Berlin DDR: Dietz Verlag.
- MATHIESEN, T. (1978). *Den skjulte disciplinering. Essays om politisk kontrol*. Oslo: PAX Forlag.
- MØRCK, L. L. & NISSEN, M. (2001). Vilde forskningsprocesser. Kritik, metoder og læring i socialt arbejde. *Nordiske Udkast*, 29, 33-60.
- NISSEN, M. (2002a). Hvordan man integrerer de 'utilpassede unge' – i virkeligheden. <http://www.udrykningsholdet.dk> [On-line]. Available: <http://www.udrykningsholdet.dk/Default.asp?Id=27&AjrNws=197>
- NISSEN, M. (2002b). Straf eller magt? En social kritik af ungdomssanktionen. *Nordiske Udkast*, 30.

- NISSEN, M. 'Wild Learning' – *The Beginning of Practice Research about a Project Combining Social Work, Staff Training, and Institutional Reform*. Working Papers. 1999. Aarhus, Network for Non-scholastic Learning, University of Aarhus. Ref Type: Pamphlet.
- NISSEN, M. (2000). Practice Research. Critical Psychology in and through Practices. *Annual Review of Critical Psychology*, 2, 145-179.
- NISSEN, M. *Objective Subjectification: The Anti-Method Of Social Work*. Paper given at the 2. Nordic-Baltic Conference on Activity Theory, Ronneby, Sept. 2001. *Mind, Culture & Society* (in press).
- NISSEN, M. Mobilizing Street Kids: The Action Contexts of Independence. Foredrag til 4. Kongres i *International Society for Cultural Research and Activity Theory*, juni 1998, antaget til proceedings som udgives i løbet af 2002. *ISCRAT* (in press).
- NISSEN, M. (2002d). *The Subject of Method*. Paper given at the conference Cultures of Learning Bristol. In Bristol.
- OSTERKAMP, U. (1975). *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung 1*. Frankfurt/M: Campus Verlag.
- OSTERKAMP, U. (1976). *Motivationsforschung 2. Die Besonderheit menschlicher Bedürfnisse – Problematik und Erkenntnisgehalt der Psychoanalyse*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- PHILP, M. (1979). Notes on the form of knowledge in social work. *The Sociological Review*, 27, 83-112.
- ROSE, N. (1996). *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSE, N. (1999). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSE, N. (2001). Normality and Pathology in a Biological Age. *Outlines*, 3, 19-34.
- SCARRY, E. (1985). *The Body in Pain. The Making and Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- SUNESSON, S. (1981). *När man inte lyckas. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- TAYLOR, C. (1975). *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOLMAN, C. W. (1994). *Psychology, Society, and Subjectivity. An Introduction to German Critical Psychology*. London: Routledge.
- TOLMAN, C. W., MAIERS, W. et al. (1991). *Critical Psychology. Contributions to an Historical Science of the Subject*. New York: Cambridge University Press.
- VALVERDE, M. (1998). *Diseases of the Will. Alcohol and the Dilemmas of Freedom*. Cambridge, Cambridge University Press.
- ZIZEK, S. (1993). *Tarrying with the Negative: Kant, Hegel, and the Critique of Ideology*. Durham: Duke University Press.